

ПРИМУСОВЕ ГОДУВАННЯ: ПРАВОВІ ЗАПОБІЖНИКИ КАТУВАННЮ І ПОСЯГАННЮ НА ЛЮДСЬКУ ГІДНІСТЬ

FORCED FEEDING: LEGAL PREVENTIONS OF TORTURE AND VIOLATION OF HUMAN DIGNITY

Харитоновна О.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

запрошена дослідниця

Університет Граца, Австрія

«Вони годували мене п'ять тижнів через ніс, і наприкінці цього періоду мій ніс, як вони сказали, «прокусив» трубку, і вона не проходила в горло, навіть якщо вони її згинали та скручували у всілякі форми. Натомість трубка піднялася до верхівки мого носа і, здавалося, проколола мені очі... Тоді вони змусили мене відкрити рота, вставивши пальці та розідравши мені ясна... та слизові оболонки щоки... коли ж я засліпла і збожеволіла від болю, вони прискорювали її за допомогою двох великих кляпів. Потім, щоб трубка пішла, вони притиснули мій язик своїми пальцями та затиснули ніс, щоб послабити природний та цілеспрямований опір мого горла».

Мері Річардсон, суффражистка, 1914 р.

«Якщо з рота відчувається трупний запах, це ознака летального результату. Наглядачі тримають тебе за руки, розширювачем розводять щелепи – при цьому, як правило, ламають зуби, – запихають шланг і вливають поживну рідину. Ця рідина підтримує життєдіяльність. Вона швидко всмоктується, але вже через годину знову відчуваєш голод. На 7–8 місяць голодування до мене прийшли терапевт і психіатр».

Мустафа Джемільєв, дисидент та політв'язень, 303 дні голодування, 1975–76 рр.

У статті здійснюється аналіз складної правової, медичної, соціальної та етичної проблеми примусового годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою. Авторка пропонує критичний розгляд нормативних інструментів, що з'явилися у даній сфері правового регулювання – Законів України № 2428-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» і № 2429-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» від 19 липня 2022 р. та Постанови Кабінету Міністрів України № 385 від 25 квітня 2023 р. «Про затвердження Порядку примусового годування та умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі».

Критичний апарат дослідження будується на вивченні генезису примусового годування як дисциплінарної практики та осмисленні викликів гуманістичній парадигмі, які поставив даний спосіб поводження з особами, що перебувають під контролем держави. Авторка спирається на міжнародні стандарти етичної медичної діяльності, практику Європейського суду з прав людини і пропонує візію, яка угрунтована не лише у процедурному підході до правових запобіжників катування та атакам на людську гідність, а і передбачає баланс між процедурами і самим змістом даного поводження та, перш за все, акцентує увагу на причинах, які породили існування подібних практик, та способах боротьби з ними.

Дослідження акцентує увагу на еволюції підходів ЄСПЛ до визначення критеріїв легітимності примусового годування і підкреслює значимість розвинуеного у справі «Яковлев проти України» (2022) аргументу Суду щодо необхідності вивчати основні причини протестів ув'язнених і забезпечити значущу реакцію на їхні скарги, необхідну для належного розгляду та управління ситуацією. Також авторка підкреслює роль даного підходу у розвитку національної нормативної бази з даного питання та вивчає шляхи удосконалення Порядку примусового годування та умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі, та практики його реалізації.

Ключові слова: примусове годування, катування, людська гідність, кримінальне право.

The article analyzes the complex legal, medical, social and ethical problem of forced feeding of convicts and persons in custody. The author offers a critical review of the regulatory instruments that have appeared in this area of legal regulation – Laws of Ukraine No. 2428-IX “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Application of Forced Feeding Measures to Convicts and Detainees” and No. 2429-IX “On Amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine Regarding the Application of Forced Feeding Measures to Convicts and Detainees” dated July 19, 2022 and Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 385 dated April 25, 2023 “On Approving The order of forced feeding and conditions of detention of convicts and persons taken into custody who refuse to accept food”.

The critical apparatus of the research is based on the study of the genesis of forced feeding as a disciplinary practice and the understanding of the challenges to the humanistic paradigm posed by this way of treating persons under the control of the state. The author relies on international standards of ethical medical activity, the practice of the European Court of Human Rights and offers a vision that is grounded not only in the procedural approach to legal safeguards against torture and preventing attacks on human dignity, but also provides for a balance between the procedures and the very content of this treatment and, after all, focuses attention on the reasons that gave rise to the existence of such practices, and ways to combat them.

The research focuses on the evolution of the ECtHR's approaches to determining the criteria for the legitimacy of force-feeding and emphasizes the importance of the Court's argument developed in the case “Yakovlyev v. Ukraine” (2022) regarding the need to study the main causes of prisoners' protests and ensure a meaningful response to their complaints, necessary for proper consideration and situation management. The author also emphasizes the role of this approach in the development of the national regulatory framework on this issue and studies ways of improving the Procedure for Forced Feeding and the conditions of detention of convicts and persons taken into custody who refuse to accept food, and the practice of its implementation.

Key words: forced feeding, torture, human dignity, criminal law.

Закони України № 2428-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» [1] та № 2429-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» від 19 липня 2022 р. [2] передбачили нове регулювання здійснення примусового годування засуджених, які заявили про відмову від прийняття їжі, та запровадили примусове годування для осіб, взятих під варту, в разі їхньої відмови від прийняття їжі.

Питання примусового годування засуджених стали помітним центром суспільного та політичного дискурсу ще під час розвитку суфражистського руху першої хвилі фемінізму, коли жінки боролися за право голосу. І хоча едвардіанська публіка у Великобританії була шокована цими годуваннями, довгий період даний метод залишався державною практикою протидії голодуванням в тюрмах.

Після Другої світової війни почав формуватися певний консенсус стосовно необхідності регулювати поведінку медиків та забезпечувати їх від участі у діях, які є катуваннями, нелюдським поведінням та принижують гідність людини. Наслідком медичних експериментів нацистських лікарів у 1940-х рр. (23 лікарі були засуджені у Нюрнберзькому процесі) стала висока суспільна чутливість до жорстокості лікарів. Ця чутливість змушувала медичну спільноту зосередитися на терапевтичних ефектах своєї діяльності, а не на ствердженні і відновленні інституційного порядку через шлунковий зонд [3].

У 1970-ті рр. серйозно критикувалася сама політика медичного патеріалізму. Неабиякий вплив у даному питанні здійснила робота Мішеля Фуко «Наглядати й карати. Народження в'язниці», де він доводив, що медикалізація проблеми – це спосіб встановити владу і підтримувати її [4].

На Всесвітній медичній асамблеї, що відбулася в Токіо в 1975 р., Всесвітня медична асоціація у Декларації [5] офіційно проголосила, що лікарі повинні зберігати повну повагу до людського життя. Перш за все, Декларація стосувалася припинення участі лікарів у катуваннях, визначених як «навмисне, систематичне або безпідставне заподіяння душевних страждань однією чи декількома особами, які діють самостійно або за наказом будь-якої влади, щоб примусити іншу особу надавати інформацію, робити зізнання або з будь-якої іншої причини».

Декларація наполягала на тому, що лікарі ніколи не повинні брати участь у жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, діях, особливо під час громадянських чи збройних конфліктів. У Декларації також стверджувалося, що право пацієнтів (або жертв) мати можливість відмовитися від медичної допомоги ніколи не повинно бути скасоване.

Зокрема, у Токійській декларації зазначалося: «Якщо ув'язнений відмовляється від їжі, і лікар вважає, що він здатний сформувати безперешкодне та раціональне судження щодо наслідків такої добровільної відмови від годування, його/її не можна годувати штучно. Рішення щодо здатності ув'язненого формувати таке судження має бути підтверджено принаймні ще одним незалежним лікарем. Наслідки відмови від їжі ув'язненому повинен пояснити лікар».

Мальтійська декларація стосовно тих, хто оголосив голодування, прийнята Всесвітньою медичною асоціацією у 1991 р. (зі змінами 1992, 2006, 2017 рр.), встановила принцип поваги до автономії людини: «Лікарі повинні поважати автономію людини. Це може потребувати складних оцінок, оскільки справжні бажання голодуючих можуть бути не такими ясними, як здається. Будь-які рішення позбавлені моральної сили, якщо вони приймаються шляхом погрозу, тиску спільників або примусу. Не можна примусово надавати голодувальникам догляд,

від якого вони відмовляються. Застосування, інструктаж або допомога в примусовому годуванні всупереч інформованій та добровільній відмові є невинуватими» [6, п. 4]. Лікарі та інший медичний персонал не мають права чинити будь-який неправомірний тиск на голодувальника з метою припинення голодування. Лікування або догляд за голодувальником не повинні залежати від припинення голодування. Будь-яке обмеження чи тиск, включаючи (але не обмежуючись) застосування кайданків, ізоляцію, прив'язування голодуючого до ліжка або будь-який вид фізичного обмеження через голодування, є неприпустимим [6, п. 16].

Втім, не дивлячись на дані підходи, вироблені медичною етикою, держави продовжують використовувати примусове годування, зосереджуючись на аргументах захисту життя ув'язнених. У значущій для України справі з цього питання «Невмержицький проти України» (2005 р.) Європейський суд з прав людини зазначив, що «захід, продиктований з точки зору встановлених принципів медичної терапевтичної необхідності, не може в принципі розглядатися як нелюдський і такий, що принижує гідність. Те ж саме можна сказати і про примусове годування, метою якого є рятування життя конкретної особи, що утримується під вартою, яка свідомо відмовляється від вживання їжі. Проте органи Конвенції все ж мають перекопатися в тому, що існування такої медичної необхідності переконливо доведено. ... Крім того, Суд повинен пересвідчитися, що при прийнятті рішення про примусове годування було дотримано процесуальних гарантій. До того ж спосіб, у який заявника було піддано примусовому годуванню під час голодування, не повинен виходити за межі мінімального рівня жорстокості, встановленого практикою Суду згідно зі статтею 3 Конвенції» [7, п. 94].

У вищезазначеному рішенні ЄСПЛ Суд зробив висновок, що Уряд не продемонстрував, що для примусового годування заявника існувала «медична необхідність», встановлена національними органами. Тому можна припустити, що примусове годування було свавіллям. При застосуванні примусового годування заявника проти його волі, незважаючи на його свідому відмову вживати їжу, не було дотримано процесуальних гарантій. Відповідно, не можна сказати, що органи влади діяли в найкращих інтересах заявника, піддаючи його примусовому годуванню [7, п. 96].

Суд підкреслив, що самі по собі засоби примусу, що використовувалися, а саме – кайданки, роторозширювач, спеціальна гумова трубка, вставлена в рот, а у випадку опору – застосування сили, можна вважати катуванням у розумінні статті 3 Конвенції у випадку відсутності медичної необхідності. У цій справі Суд дійшов висновку, що примусове годування заявника без жодних медичних підстав, доведених урядом, з використанням засобів, що передбачені в наказі (який на той момент регулював примусове годування), але яким заявник вчиняв спротив, вважається поведінням такого жорстокого характеру, що відповідає характеристиці катування. З огляду на це Суд визнав, що мало місце порушення ст. 3 Конвенції [7, п. 97–99].

У пояснювальній записці до проекту закону № 2428-IX щодо нового регулювання питань примусового годування ув'язнених автори законодавчої ініціативи звернулися до Мальтійської декларації стосовно голодувальників, проте здійснили вельми обмежене цитування, підкреслили меті виправдати примусове годування, і викривили базовий сенс даного документу, який закликає лікарів з'ясувати справжні наміри людини, що заявила про голодування, і поважати автономію людини, забороняє примусово надавати голодувальникам догляд, від якого вони відмовляються, і підкреслює, що добрі наміри не обов'язково передбачають продовження життя будь-якою ціною, незалежно від інших детермінант, а повага до автономії необхідна, навіть якщо це передбачувано призведе до шкоди [8].

Окрім того, автори законопроекту посилалися, серед іншого, на рішення у справі «Невмержицький проти України» та рішення Комітету Міністрів Ради Європи з питань нагляду у групі справ «Невмержицький проти України» від 7 вересня 2017 р., де підкреслюється, що для примусового годування повинне бути переконливо доведено існування медичної необхідності, мають існувати належні процедурні гарантії та сам спосіб годування має відповідати принципам гуманізму.

Видається, що дані критерії легітимності примусового голодування виглядають недостатньо переконливими хоча б тому, що процедура примусового голодування практично ніяк технологічно не вдосконалена з часу першого її застосування. Цей суворий дисциплінарний механізм і перенапруження медичного обов'язку слугують лише підтримці тюремної дисципліни. І навіть якщо ті, хто годує примусово, щиро бачать свою роль у збереженні фізичного життя (історія відомий випадок, коли лікар вистрелив собі у голову, не будучи в змозі спостерігати за людиною, що впадає в кому від голоду) – подібне примусове годування не має нічого спільного з повагою до людської гідності і є неприпустимим. Спасіння життя шляхом тортур, нелюдського чи принижуючого гідність поводження має бути заборонено.

Подальший розвиток практики ЄСПЛ з питань примусового голодування демонструє, що суд продовжив шукати формулу розв'язання неминучого конфлікту у подібних ситуаціях між фундаментальними правами, передбаченими статтями 2 та 3 Євроконвенції.

Важливим кроком у цьому напрямку стало рішення у справі «Яковлев проти України» від 8 грудня 2022 р. [9], яке стосується сумнозвісних подій 2018 р. у Замковій виправній колонії на Хмельниччині. Будівля колонії розташована у приміщеннях колишнього монастиря XVII ст., і температура у камерах зимою рідко буває вище +11 градусів. Ув'язнені оголошують протести, голодування, вдаються до самоушкоджень, аби привернути увагу адміністрації колонії до жахливих умов тримання. В даній справі заявник, ув'язнений даної колонії, оголосив голодування, і до нього застосували примусове годування за рішенням суду. Заявник описав ці процедури наступним чином: його закували в кайданки, руки за спиною тримали кілька офіцерів колонії. Один із тюремних офіцерів з силою вставив заявнику спеціальну гумову трубку глибоко в горло, спричинивши йому сильний біль і змусивши його задихнутися. Весь процес тривав від тридцяти до дев'яноста хвилин [9, п. 22].

У даній справі Європейський Суд у Страсбурзі визнав порушення Україною ст. 3 ЄКПЛ через примусове годування ув'язненого, який оголосив голодування на знак протесту проти поводження у в'язниці, піддаючи його надмірному фізичному обмеженню та болю. Суд зауважив, що медична необхідність примусового годування не була переконливо доведена, процесуальні гарантії були недостатніми через відсутність законодавчого регулювання та неефективний судовий контроль, а реакція держави на протести обмежилася лише примусовим годуванням ув'язнених.

Прикметно, що Суд у даному рішенні звертає увагу держави на *необхідність дослідити основні причини протестів ув'язнених і забезпечити значущу реакцію на їхні скарги, необхідну для належного розгляду та управління ситуацією*. Таким чином, суд розширює формулу вирішення конфлікту між правами, передбаченими у ст. 2 та 3 Конвенції, в такий спосіб, що включає до неї правові запобіжники катуванню і посяганням на людську гідність у вигляді зобов'язання держави в питаннях голодування ув'язнених вивчати причини їх протестів та належним чином реагувати на них.

Вбачається, що дане рішення ЄСПЛ виступило одним з каталізаторів прийняття Кабінетом Міністрів України постанови № 385 від 25 квітня 2023 р. «Про

затвердження Порядку примусового годування та умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі» [10]. Даний документ запропонував нову нормативну основу щодо врегулювання даних питань. Уряд намагався розробити декілька правових запобіжників, які упереджатимуть застосування примусового годування як катування та сприятимуть виконанню Україною своїх зобов'язань відповідно до рішення «Яковлев проти України».

Так, даний Порядок передбачає, що начальник установи протягом доби з моменту встановлення факту відмови особи від прийняття їжі повинен особисто провести з особою, яка відмовляється від прийняття їжі, бесіду та розглянути наявні письмові пояснення, скарги, пропозиції, заяви такої особи, що пов'язані з відмовою від прийняття їжі і за результатами таких дій скласти акт про відмову від прийняття їжі, у якому зазначаються конкретна причина такого вчинку, стислий виклад обставин, що передували відмові від прийняття їжі, вжиті заходи щодо задоволення законних вимог такої особи або причини неможливості їх задоволення.

Начальник установи зобов'язується письмово повідомити про відмову від прийняття їжі керівнику закладу охорони здоров'я, що забезпечує медичне обслуговування відповідної особи; прокурору, який здійснює на відповідній території нагляд за додержанням вимог законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, органу досудового розслідування, суду, у провадженні якого перебуває кримінальне провадження (справа), а також прокурору, який здійснює нагляд за додержанням вимог законів під час проведення досудового розслідування, захиснику; членам сім'ї (за наявності) особи, яка відмовляється від прийняття їжі, крім випадків, якщо таке повідомлення заборонила зазначена особа, про що вона у письмовій формі повідомляє начальнику установи.

Особа, яка відмовляється від прийняття їжі, з моменту встановлення такого факту повинна перебувати під постійним наглядом лікаря, порядок якого детально описаний у даному нормативному документі. В разі наявності загрози значного погіршення стану здоров'я особи, яка відмовляється від прийняття їжі, та очевидної загрози її життю лікар готує висновок за відповідною встановленою у Порядку формою. Після складення висновку начальник відповідної установи у той самий день надсилає у паперовій формі прокурору матеріали, якими обґрунтовується необхідність примусового годування, у тому числі висновок, акт про відмову з копіями документів, що додаються до нього, а також копію направлення на госпіталізацію (за наявності).

Клопотання про примусове годування особи, яка відмовляється від прийняття їжі, подається прокурором та розглядається слідчим суддею, судом в порядку, передбаченому статтями 206-1 і 539 Кримінального процесуального кодексу України. У разі прийняття слідчим суддею, судом рішення про примусове годування особи, яка відмовляється від прийняття їжі, начальник установи *невідкладно інформує Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини* щодо такого рішення. Копії повідомлення та рішення слідчого судді, суду про примусове годування або про відмову від такого годування, долучаються до особової справи особи, яка відмовляється від прийняття їжі.

Також уряд у даному Порядку уряд підкреслює, що примусове годування здійснюється з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Примусове годування особи, яка відмовляється від прийняття їжі, проводиться виключно у присутності лікаря, який здійснює нагляд за такою особою, та має на меті гуманне ставлення до особи, яка відмовляється від прийняття їжі, дотримання її прав, зокрема на повагу до честі і гідності, та не допускає будь-якого приниження чи тортур такої особи.

Отже, даний Порядок є вагомим кроком на шляху реалізації Україною нових стандартів ЄСПЛ щодо примусового годування. Втім, забезпечуючи значну транспарентність даних рішень щодо примусового годування та залученість омбудсмана, він майже не передбачає конкретного алгоритму дій відповідних посадових осіб в разі виявлення, наприклад, неналежних умов тримання, які стали причиною голодування засудженого. Видається, що розробка такого алгоритму стала би серйозним кроком уперед в частині виконання Україною своїх зобов'язань щодо захисту прав людини. В цьому плані такий алгоритм потребуватиме вбудовування, наприклад, до тканини законопроекту 5652 від 11 червня 2021 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання» [11].

Група українських справ щодо умов тримання під вартою, ефективних засобів захисту та медичного забез-

печення в умовах тримання під вартою все ще перебуває в процедурі нагляду в Комітеті Міністрів Ради Європи щодо виконання [12], в тому числі пілотного рішення у справі «Сукачов проти України». Рішення у справі Сукачова було винесене в пілотній процедурі з огляду на масштаби проблеми з неналежними умовами тримання та відсутністю значного прогресу з моменту винесення першого рішення ЄСПЛ щодо цього питання проти України у 2005 р. (справа Невмержицького). ЄСПЛ встановив, що повторювана проблема переповненості камер та загалом поганих умов тримання під вартою, а також відсутність ефективних національних засобів правового захисту від поганих умов тримання залишаються невирішеними на національному рівні. Таким чином, чітка алгоритмізація відповідних кроків, що складатимуть реагування на неналежні умови тримання як причини голодувань у місцях тримання під вартою, сприятиме ліквідації причин такого явища та зниженню (або навіть зникненню) примусового годування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України № 2428-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» від 19 липня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2428-20#Text>
2. Закон України № 2429-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» від 19 липня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2429-20#Text>
3. Miller I. A History of Force Feeding Hunger Strikes, Prisons and Medical Ethics, 1909–1974. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/32103/1/617338.pdf>
4. Фуко М. «Наглядати й карати. Народження в'язниці». Перша українська платформа краудпаблішингу. Komubook. 2020. 452 с.
5. WMA Declaration of Tokyo – Guidelines for Physicians Concerning Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment in Relation to Detention and Imprisonment. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-tokyo-guidelines-for-physicians-concerning-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading-treatment-or-punishment-in-relation-to-detention-and-imprisonment/>
6. WMA Declaration of Malta on Hunger Strikers. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-malta-on-hunger-strikers/>
7. Nevmerzhtsky v. Ukraine. App. no. 54825/00. 5 April 2005. ECtHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-156624&filename=CASE%20OF%20NEVMERZHITSKY%20v.%20UKRAINE%20-%20%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20OSCE%20Ukraine.pdf>
8. Пояснювальна записка до проекту закону № 2428-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4323&skl=10
9. Yakovlyev v. Ukraine App. no. 42010/18. 8 December 2022. ECtHR. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%2001-221265%22%7D>
10. Постанова КМУ України № 385 від 25 квітня 2023 р. «Про затвердження Порядку примусового годування та умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2023-%D0%BF#Text>
11. Проект закону 5652 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання» від 11 червня 2021 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/26994>
12. Interim Resolution CM/ResDH(2021)430. Execution of the judgments of the European Court of Human Rights. Sukachov, Nevmerzhtsky group, Yakovenko group and Melnik group v. Ukraine (Adopted by the Committee of Ministers on 2 December 2021 at the 1419th meeting of the Ministers' Deputies). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a4b44f